

JOSIP HAMM, Staroslavenska čitanka, Školska knjiga, Zagreb 1960, str. 160 + XX snimaka

Većina se čitanki, odnosno priručnika staroslavenskog jezika, osniva na ćirilici¹, a do onih koje sadrže glagoljske tekstove danas je teško doći jer su postale prava rijetkost². Stoga se već odavno osjećala potreba za priručnikom koji bi (uz ćirilske) sadržavao i glagoljske tekstove. Godine 1947. izdao je J. Hamm *Čitanku starocrkvenoslavenskog jezika* s rječnikom (s glagoljskim i ćirilskim tekstovima), kao drugu knjigu uz svoju *Gramatiku starocrkvenoslavenskog jezika*. No *Čitanka* se ubrzo nakon izlaska rasprodala tako da su studenti i mnogi drugi zainteresirani iz godine u godinu s velikim nestrpljenjem čekali novo izdanje. Tek dvije godine nakon 2. izdanja *Gramatike* pojavilo se i 2. izdanje *Čitanke*.

Po opsegu je drugo izdanje mnogo šire budući da (uz proširena neka stara) sadrži i novo poglavlje — izvorni i nebiblijski tekstovi. Knjiga je podijeljena ovako: Upute, Starocrkvenoslavenski tekstovi (A), Tekstovi

²⁷ U zagradi broj stranice i retka kao i ispravljen oblik. S obzirom na slabu opskrbljenost tiskare izostavljeni su slučajevi kad odgovarajućeg znaka nema uopće u knjizi.

¹ Aleksić R., *Čitanka staroslovenskog jezika s rečnikom*, Beograd 1950. — Kuljbakin St., *Staroslovenska čitanka*, Beograd 1932. — Diels P., *Alt kirchenslavische Grammatik mit einer Auswahl von Texten und einem Wörterbuch*, Heidelberg 1932. — Leskien A., *Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Grammatik - Texte - Glossar*, Heidelberg 1955., Siebte verbesserte ... Auflage (samo jedan odlomak donosi na glagoljici iz As ev. — ev. po Ivanu IV, 5—42). — Valliant A., *Manuel du vieux Slave, tome II. Textes et glossaire*, Paris 1948. — Matveeva-Isaeva L. B., *Lekcii po staroslovjanskomu jazyku*, Leningrad 1958. — donosi vrlo uzak izbor tekstova tako da počinje s Ostromirovim ev., a ono malo što donosi iz stsl. spomenika, transliterira ćirilicom (Zo, Ma, As). — Elkina N. M., *Staroslavjanskij jazyk*, Moskva 1960.

² Berčić I., *Čitanka staroslavenskoga jezika*, Prag 1864. — Jagić V., *Specimina linguae paleoslovenicae*, Petrograd 1882. — Bosanac-Šurmin, *Čitanka iz književnih starina staroslovenskih, hrvatskih i srpskih*, Zagreb 1923. (5. izdanje).

mlađih redakcija (B: a. strani, b. hrvatski i srpski, c. izvorni i nebiblijski), Rječnik, Neke skraćenice, Popis ilustracija, Snimke³.

Prvi dio (Scsl. tekstovi) u izboru tekstova nema razlike u odnosu na prvo izdanje. Iza Uputa dana je prema I. Berčiću tablica brojnih vrijednosti u ćirilici (crkvena, bosanska, poljička), što je vrlo korisna dopuna. Kao i u prethodnom, tako i u ovom izdanju autor daje tekstove iz pojedinih glagoljskih kanonskih spomenika tako da nakon odlomka na glagoljci slijede odlomak u ćirilčkoj i odlomak u latiničkoj transliteraciji, ali kako bi zadržao ravnotežu, sada ne donosi po dva odlomka u ćirilčkoj transliteraciji iz svakog glag. spomenika, kao što je to činio prvi put. Tako su u drugom izdanju izostavljeni dijelovi ev. po Luki, VII (Zo), po Marku, X (Ma), po Mateju, XVIII (As).

Staroslavenski su tekstovi u oba izdanja dani na naučnoj visini, tako da su za razliku od ostalih priručnika u *Čitanci* donesene i varijante istog teksta iz drugih stsl. spomenika. Na taj je način predodžba o pojedinim spomenicima u svijesti čvršća, a slika o nastajanju redakcija, koja se može pomalo nazirati već u najstarijim spomenicima, mnogo bliža⁴.

Drugi je dio (Tekstovi mlađih redakcija — a. strani, b. hrvatski i srpski, c. izvorni i nebiblijski) znatno proširen, a rijetko kada izmijenjen. Tako se npr. u prvom odjeljku (strane redakcije) kod paralelnih tekstova iz mlađih redakcija u 2. izdanju uz Dobrejšino ev. nalazi tekst mak. rukopisa iz druge polovice XII st. (Ev. na pop Jovana), a u 1. je izdanju tu bio izvadak iz Miroslavljeva ev. (drugi jedan odlomak iz Mir. ev. našao je svoje mjesto u drugom odjeljku). Ti paralelni tekstovi omogućuju upoznavanje grafičkih, pravopisnih i jezičnih tendencija u spomenicima što su po postanku i teritorijalno bliski.

Druga je veća izmjena učinjena u transkripciji fragmenta iz Frizinških odlomaka (izostavljen je ujedno i latinski prijevod). U prvom su izdanju *Fri* transkribirani uglavnom po Vondráku na način o kojem se može u pojedinostima diskutirati, ali u načelu nas mora zadovoljiti, a u drugom je izdanju primijenjena transkripcija koja je djelomično rekonstrukcija (nikoligeŕe = I nikoliježe, II nikoliježe; Potom = I potom, II potomъ; narod = I narod, II narodъ; trebu = I trebu, II trêbъ; zinouue = I sinove, II synove; pagi = I paki, II paky itd.), a djelomično prilagođavanje stsl. jeziku (prigemlióki = I prijemljoći, II prijemljošti; ugongenige = I ugojenije, II ugoždenje itd.). I jedno i drugo teško je opravdati — *Fri* su nam dragocjeni baš zato što nas u priličnoj mjeri upoznaju sa stvarnim izgovorom jednog slavenskog govora koncem X stoljeća, a ako se ne pravi razlika između *imugi* (= imy), *bui*, *mui* (= by, my) i

³ Prvo izdanje sadrži ove dijelove: Metodičke upute, Starocrkvenoslavenski tekstovi (A), Tekstovi mlađih redakcija (B), Snimke nekih rukopisa, Rječnik, Neke kratice.

⁴ Npr. autorov komentar uz odlomak Ma: "Na osnovi zamjene ŕ: u (dъvoŕj mj. dъvoju), i:y (rizi mj. rizy), sega radi (mj. sego radi), pa u:vъ (uselenŕjŕj mj. vъselenŕjŕj), ê: ě (sъvêzavъše mj. sъvezavъše) i sl. zaključuje se, da je rukopis jamačno sastavljen na hrvatskom području, dok s druge strane vokalizacija poluglasa (ъ > o, ѣ > e: sotъ mj. sътъ, denъ mj. дънь i sl.) oda je drugu ruku, koja je spomenuti tekst prepisala na makedonskom području. Ovakvo se tumači i sporadično nestajanje epentetskoga l (samo ispred i, ѣ: zemi mj. zemli, korabъ mj. korabъ)" [str. 12].

zinouue (= sinove), *pagi* (= paki), ili između *funt* (= sŏt) i *redu*, *imoki* (= redu, imoći, u II izd. ređu, imoŏti), onda više ne znamo u kojoj su se mjeri i pod kojim uvjetima u to doba i u tom govoru čuvali nazali i jery. Drugo je pitanje jesu li *Fri* uopće trebali biti zastupljeni u jednoj staroslavenskoj čitanci i može li se uopće govoriti o slovenskoj redakciji stsl. jezika u vezi s Frizinškim odlomcima. To je izoliran spomenik za koji nije dokazano da ima kakve veze s čitavim kompleksom stsl. i uopće crkvenoslavenske književnosti. *Fri* su dragocjen slavenski i slovenski lingvistički spomenik, ali s cijelom zgradom slavenske filologije, koja se izgradila na temeljima koje predstavlja djelo Solunske braće, *Fri* nemaju ništa zajedničko i u ovoj knjizi predstavljaju *corpus alienum*. S druge je strane metodološki veoma korisno da se studentima stsl. jezika prikaže i takav jedan spomenik kako bi im se omogućilo bolje sagledavanje lingvističke prirode stsl. jezika u usporedbi s jednim njegovim nešto mlađim srodnikom, samo taj bi tekst morao biti kao kategorija tehnički potpuno izdvojen u okviru *Čitanke*.

Od stranih redakcija jedinu, ali osobito važnu dopunu predstavljaju fragmentarno doneseni dijelovi iz Žitija Konstantina Filozofa i Žitija Metodija. Autor je odlomak XIV gl. ŽK dao prema rukopisu Moskovske Duhovne akademije jer je to najstariji sačuvani prijepis ŽK, a iz ŽM, koje je također uzeo iz njegova najstarijeg sačuvanog prijepisa (rukopis Uspenskoga sabora⁵, ruska red. XII st.), donosi odlomak iz V gl., gdje se govori (kao i u XIV gl. ŽK) o Rastislavljev⁶ poslanicima u Carigrad. Iako fragmentarni, ti su odlomci za nas dragocjeni jer je sadržaj Panonskih legendi, u *Gramatici* kratko iznesen, ovako upotpunjen.

Nakon ruskih, čeških, bugarskih i makedonskih odlomaka mlađih redakcija (kao i fragmenta Frizinških listića) slijedi izbor iz hrvatskih i srpskih spomenika. Paralelno je dan dio Propovijedi na Gori (Mt, V, 21—37) iz Mir. ev. i Vukanova ev.⁷, tako da možemo pratiti i komparirati karakteristike zetsko-humske redakcije (Mir. ev.), koja u mnogočemu nastavlja na staru glagoljsku pravopisnu tradiciju, s karakteristikama raške redakcije, kojoj je temelje udario sv. Sava.

Hrvatski glagoljski brevijari predstavljaju dio slavenskog bogoslužja uopće (početke im možemo tražiti već za života Konstantina Filozofa i Metodija), pa s tog stanovišta njihovo proučavanje predstavlja predmet šireg interesa. Oni pobuđuju zanimanje u ostalom slavenskom svijetu, a i daleko preko slavenskih granica. Za proučavanje razvitka našega jezika oni predstavljaju bogatu riznicu i dragocjen materijal. Tako su u *Čitanci*, u skladu sa širokom autorovom koncepcijom stsl.

⁵ F. Grivec i F. Tomšič u 4. br. Radova Staroslavenskog instituta objavili su rad *Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fonets.* u kojem tekst ŽM uzimlju iz ovog rukopisa.

⁶ I jedno i drugo žitije piše Rostislavъ.

⁷ Vukanovo evanđelje napisao je početkom XIII st. kaluder Simeon i ono se čuva u Javnoj biblioteci u Lenjingradu, a tek prije nekoliko godina dobio je Historijski institut JAZU foto-snimke cijeloga spomenika, pa je i iz toga razloga veoma važno unošenje teksta iz njega.

jezika, našli mjesto i brevijarski tekstovi. Imamo paralelno čitanje iz Knjige o Jobu iz najstarijeg glag. brevijara (Vb1)⁸ s konca XIII st. i iz Vt₅ (Cod. Vatic. illir. 5), koji je nastao oko godine 1379. Po tim se primjerima može uspoređivati jezični razvoj u historijskom presjeku od gotovo stotinu godina.

XIV je stoljeće najplodnije glagoljskim spomenicima. Baveći se i glag. brevijarima⁹ i glag. tekstovima uopće J. Hamm misli da prave »začinjavce« i začetnike našeg umjetničkog pjesništva treba možda tražiti upravo u krugu anonimnih glagoljaša. Oni su izgradili najstariji hrvatski narodni književni jezik. Iz tih je razloga autor unio u *Čitanku* (uz prozni tekst Apokalipse¹⁰) po jedan biblijski¹¹ i nebiblijski¹² tekst u stihu kao i prozni tekst iz Priče o Troji (glag. odlomak iz XIV st.; posljednja dva teksta nalaze se već u idućem odjeljku drugog dijela).

Posljednji odjeljak drugog dijela *Čitanke*, posvećenoga fragmentima mladih redakcija, sadrži i opet srpske i hrvatske odlomke, ali sada se radi o originalnim spomenicima pravnog ili religioznog sadržaja, odnosno o prijevodima nebiblijskih tekstova (Priča o Troji). Upravo u tom posljednjem odjeljku, koji je osobito obogatio 2. izdanje, možemo u širem registru glagoljskih i ćirilskih tekstova pratiti nit što se isprela iz osnove stsl. jezika i polako produžavala kroz stoljeća. Naše su redakcije u tom nizu stoljeća ispunjavale u većoj ili manjoj mjeri funkcije književnog jezika za ograničene potrebe hrvatskog i srpskog društva, apsorbirajući sve više elemenata narodnog jezika, a kad je on konačno preuzeo sam te funkcije (od »začinjavaca« i Marulića, odnosno od Vuka i Gaja), uloge su se izmijenile: tada naime redakcije¹³ služe sirovom narodnom jeziku kao izvor iz kojega crpe najrazličitije elemente potrebne jezičnom instrumentu više duhovne i materijalne civilizacije. Zato je J. Hamm unaprijedio naučnu misao (i vrlo mnogo koristio sveučilišnoj nastavi) kad je svoju *Čitanku* koncipirao tako da dade uvid u sve vrste tekstova kojima se bavi naša slavenska filologija, od kanonskih stsl. spomenika preko starijih tekstova raznih nacionalnih redakcija do mladih tekstova hrvatske i srpske redakcije koji već prelaze prvotne crkvenoslavenske tematske okvire (pravni tekstovi, prijevodna svjetovna književnost, originalna crkvena književnost).

Ta je koncepcija kao želja vidljiva već u 1. izdanju *Čitanke*, ali tamo još nije ostvarena — autor se zadržao na tradicionalnoj fizionomiji stsl.

⁸ Vajs J., *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský*. Praha 1910.

⁹ Hamm J., *Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima*. *Radovi Staroslavenskog instituta*, br. 3, Zagreb 1958; — *Starohrvatski prijevod »Pjesme nad pjesmama«*, Slovo 6—8, Zagreb 1957; — *Datiranje glagoljskih tekstova*, *Radovi Staroslavenskog instituta*, br. 1, Zagreb 1952. — *Jedna glagoljska dvanaesteračka pjesma iz XIV stoljeća*, *Radovi Slavenskog instituta* 3, Zagreb 1959.

¹⁰ *Iz apokalipse bosanskih krstjana* — rkp. krstjanina Radosava, sred. XV stoljeća.

¹¹ »Pjesma nad pjesmama« kralja Solomuna, str. 68.

¹² *Dvanaesteračka pjesma iz druge polovine XIV vijeka* — Bibl. N. Paris, code slave 11, str. 86.

¹³ Kao i u još većoj mjeri »slavjanosrpski« jezik, koji u *Čitanci* nije zastupljen budući da nema tekstova nastalih nakon XV st.

hrestomatija (ako se izuzmu neke nepretenciozne praktične starije i novije ruske, bugarske i srpske čitanke). Ali u svome je drugom izdanju *Čitanka* kao zamisao upravo ono što je potrebno hrvatskoj i srpskoj filologiji s obzirom na cio razvitak pismenosti i književnosti u nas, koji toj filologiji i predstavlja predmet istraživanja. U *Čitanci* doduše nema tekstova mlađih od XV st., ali ta vremenska međa nije uvjetovana samo ograničenošću opsega ove knjige — za takvu granicu govore i drugi razlozi: nakon XV st. položaj književnosti na glagoljici u Hrvata se bitno mijenja s pojavom umjetničke literature na narodnom jeziku, a u Srba se originalni razvoj ćirilске književnosti zaustavlja u uvjetima turske okupacije, pa tako na objema stranama nema više ničega što bi u odnosu na tekstove prije XVI st. predstavljalo bitnu novost, tematsku ili formalnu, a osim toga i u srpsku i u hrvatsku redakciju u uvjetima stagnacije i nazadovanja prodiru na razne načine i u razna doba neorganski elementi stranih redakcija (ruske).

Prvo je izdanje, kako je rečeno, bilo u okvirima dosadanje fizionomije stsl. hrestomatija i ono je za nas bilo korisnije od eventualnog prijevoda kakva standardnog stranog izbora tekstova samo utoliko što je sadržavalo više glagoljskog tiskanog teksta i više snimaka glagoljskih rukopisa. Naime, od spomenika hrvatsko-srpskih redakcija u njemu se nalazio samo kratki ulomak Bečkih listića i ulomak iz Mir. evanđelja. Prvo je izdanje doduše imalo još jednu prednost pred ostalim hrestomatijama — spomenute opaske u kojima se daju varijante iz drugih spomenika — ali to je bila općenita prednost, a ne samo prednost u odnosu na nas. Drugo pak izdanje predstavlja po svom sadržaju, prema svemu što je ovdje izneseno, takvu hrestomatiju koju za naše specifične potrebe niti jedna strana čitanka ne bi mogla zamijeniti kada bi se u nas prevela. Ali u realizaciji svoje koncepcije autor ipak nije u svim pojednostima postigao idealna rješenja. U prvom redu omjeri između prostorâ posvećenih pojedinim dijelovima *Čitanke* nisu najsretniji. Kanonskim spomenicima posvećene su 34 str., a spomenicima mlađih redakcija 48, od čega 34 str. samo hrvatskim i srpskim tekstovima, dakle isto koliko i kanonskima. U odnosu na prvo izdanje (odgovarajući odnosi: 42 str. kanon, 14 redakcije, od čega oko 1 str. naših redakcija) to je za nas velik i dragocjen dobitak, ali razlika je ipak prevelika i unekoliko se dobila druga krajnost — izgubio se naime pomalo karakter stsl. hrestomatije, a *Čitanka* je zapravo izdana kao drugi dio *Gramatike* u kojoj je obrađen u prvom redu stsl. jezik. Drugim riječima — ili je trebalo kanonskom dijelu (koji je ostao nepromijenjen, odnosno čak i neznatno skraćen) i spomenicima stranih redakcija (kojima je opseg uvećan za odlomke iz Ev. na pop Jovana, *ŽK* i *ŽM*) dodati samo onoliko naših tekstova koliko bi davalo harmoničan omjer prema ostalim dijelovima knjige kako bi se u cijelosti sačuvao karakter stsl. hrestomatije, ili je pak trebalo prema danom opsegu naših spomenika povećati ostale dijelove knjige, u prvom redu odlomke iz kanona, kako bi se i opet postigla ista harmonija. I konačno, u samim prostornim omjerima između pojedinih tekstova u odjeljcima b i c ima stanovitih nerazmjera, ali taj je dio knjige gotovo potpuno nov, kao da je prvo izdanje, i to će, uz ostale

nerazmjere, autor u trećem izdanju (i drugoga će sigurno ubrzo nestati s tržišta) lako uskladiti i tako će njegova koncepcija, koja je za nas u stvari najveći dobitak, dobiti svoju savršeniju realizaciju.

U pogledu rasporeda tekstova mogla bi se postaviti jedna zamjerka gotovo tehničke naravi. Drugi dio *Čitanke* (tekstovi mlađih redakcija) podijeljen je u tri odjeljka: a) strani tekstovi, b) hrvatski i srpski, c) izvorni i nebiblijski. U toj je podjeli kriterij razlikovanja između a i b podrijetlo tekstova, a između b i c njihova tematika budući da se i pod c nalaze samo hrvatski i srpski tekstovi¹⁴, a osim toga i pod a ima teksto-va što sadržajem odgovaraju i odjeljku b i odjeljku c. To znači da bi možda bilo logičnije i prirodnije podijeliti i a na dva odjeljka, ili, što bi bilo još bolje, spojiti b i c — tako bi se u jedinstvenoj kronologiji našla zajedno ona što po vremenu nastanka i ide skupa¹⁵.

Sami su tekstovi iz odjeljka c veoma zanimljivi i izbor je sam za sebe odlično obavljen. Treba osobito naglasiti da je pružena lijepa pažnja srpskim tekstovima, kojih u 1. izdanju gotovo i nije bilo (osim odlomka iz Mir. ev., što je biblijski tekst), tako da su sada uz tekstove u odjeljku b obje redakcije nastale na terenu hrvatskosrpskog jezika postavljene na zaista odgovarajući način. Osobito zanimljiv tekst u odjeljku c predstavlja glagoljska dvanaesteračka pjesma iz druge polovice XIV stoljeća, donesena u latiničkoj transliteraciji i u rekonstrukciji. Rekonstrukcija je i akcentuirana, što predstavlja ugodnu, praktičnu i korisnu novost u ovome poslu. S nekim se pojedinostima ne bismo mogli složiti. Tako su npr. izostavljene sve dužine iza akcenata¹⁶, što se ne može pretpostaviti za XIV st., zapadnočakavsko je duženje provedeno u nekim primjerima, a u drugima nije¹⁷, a ima i pojedinačnih nedostataka¹⁸.

Posebno zadovoljstvo mogu nam pružiti rječnik i snimke spomenika. Rječnik je znatno proširen tako da sada može za nuždu podmiriti i potrebe izvan same *Čitanke*, a broj snimaka povećan je od 15 na 20¹⁹, s time da cijelo povećanje ide na račun hrvatskih i srpskih spomenika. Izostavljene su na žalost dvije snimke kanonskih tekstova (*Ma i Clo*), što je šteta i u nastavnom pogledu, a ujedno povećava nerazmjere o kojima

¹⁴ Povelja bosanskoga bana Kulina (29. VIII 1189), Iz žitija sv. Simeuna (od sv. Save), Iz zakonika cara Dušana (po Prizrenskom rukopisu, sred. XIV st.), Iz Priče o Troji (glag. odlomak prema izvornom tekstu iz XIV st.), Iz Jefimijine pohvale knezu Lazaru (poč. XV st.), Iz Poljičkog statuta (Arhiv JAZU Ia 65, XV st.) i Iz zakona vinodolskoga (mlađi prijepis iz XVI st.).

¹⁵ U odjeljak c pripada zapravo i tekst Baščanske ploče koji je u *Čitanci* donesen između Rječnika i snimaka (str. 160). Metodološki bi bilo dobro da su se Bašč. ploča, Bečki listići i Kulinova povelja našli zajedno — predstavljali bi jezično, sadržajno i formalno veoma različite uzorke u vremenskom razmaku samo nešto više od stotine godina, a ovako su u knjizi potpuno odvojeni.

¹⁶ Npr. u pridjeva: svēto (3. strofa), vĕli i mĕli (8. strofa), u glagola: zahōdi, gĭne (1. strofa), plĭne (4. strofa) itd.

¹⁷ nijedĕn (6. strofa), hotĭl (10. strofa), ali prĕvda (1. i 3. strofa), prevtil (8. strofa).

¹⁸ Čitanje nazadĕ s nejasnim jerom (7. strofa), prenošenje dativnog akcenta kvĭžitŭrŭ (11. strofa) u vokativŭ (12. strofa — umjesto kvĭžitŭru) itd.

¹⁹ Dodani su: Rukopis krstjanina Radosava, Poljički statut, Vinodolski zakon, Prvi štampani glag. misal, Kulinova listina, Baščanska ploča i Jefimijina pohvala.

se već govorilo — ostaje naime samo šest snimaka kanonskih djela, dakle manje od trećine ukupnog broja fotografija.

Kao cjelina *Čitanka* je originalno djelo koje po svojoj koncepciji i po glavnim značajkama njezine realizacije predstavlja dobitak za slavensku filologiju (sve zainteresiraniju hrvatskim glagolizmom i hrvatskosrpskom redakcijom uopće), a za naše potrebe, nastavne i kulturne, predstavlja i nešto više od udžbenika: ona je sintetski ilustrativan dokument o temeljima naše kulture i odraz jedne ispravne znanstvene koncepcije o njoj.

Anica N a z o r i D a l i b o r B r o z o v i ć